

УДК 94(477+4-11)“1970/1980”:329.7

Ю. О. Каганов

УКРАЇНСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ 70-80-Х РР. XX СТ. В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Аналізується вітчизняна і зарубіжна історіографія проблеми опозиційного руху в Україні і країнах Центрально-Східної Європи 70–80-х рр. XX ст. Проведено класифікацію історіографічного доробку, визначено особливості національних інтерпретацій опозиційної боротьби, розкрито сутність залучення компаративного аналізу у дослідженнях. З'ясовано вплив соціально-політичних чинників кінця XX – поч. XXI ст. на характер історіографічного процесу.

Ключові слова: опозиційний рух, історіографія, європейський контекст, Центрально-Східна Європа

Проблема вивчення опозиційного руху 70–80-х рр. XX ст. як багатопланового феномену, характерного не тільки для суспільно-політичної ситуації в Україні, а й у регіоні Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ), вимагає складного історіографічного аналізу. Метою представленої наукової розвідки є класифікація масиву робіт українських і зарубіжних вчених з проблем опозиційної боротьби; з'ясування ступеня вивченості національних особливостей демократичного руху; визначення міри застосування теоретичного і, зокрема, компаративного інструментарію для аналізу проблеми опозиційного руху.

При класифікації історіографії застосуємо проблемно-тематичний принцип, в межах якого розглянемо роботи згідно з моделлю “конуса” (за Н. М. Яковенко) [1, с.317] – від узагальнюючих до вузькосюжетних.

Виходячи з логіки дослідження, “верхівку” (перший рівень) ієрархії мають складати компаративні історичні праці з проблеми. Однак доводиться констатувати, фактично, відсутність робіт, в яких український опозиційний рух розглядається у порівнянні з аналогічними процесами в регіоні Центрально-Східної Європи.

Одним з поодиноких прикладів успішного застосування порівняльного аналізу при вивченні опозиційного руху є монографічне дослідження Г. І. Зеленько “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України” [2], в якому з політологічних позицій розглядаються складові трансформаційних перетворень в Україні і Польщі, у т.ч. опозиційна боротьба. Роль і місце опозиційного руху розкривається в дихотомії об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на характер модернізаційних процесів в Україні і Польщі. На думку авторки, потужність та переваги польської опозиції у порівнянні з українською полягає в силі чинників, що консоліднують національну ідентичність – релігійному, культурно-освітньому, а також у зв'язку з ліберальною політикою польського комуністичного режиму в гуманітарній сфері.

Перспективність компаративного підходу до аналізу українського і центрально-східноєвропейського тоталітарного і посттоталітарного розвитку обґрунтовує український дослідник І. Я. Тодоров. Як зазначає науковець, “західні сусіди України на 2-3 роки раніше почали свій шлях до відкритого суспільства. Особлива увагу до досвіду саме цих країн зумовлена типологічною схожістю етногенезу, єдиними витоками культури, спільністю історичної долі” [3, с.247-256]. На думку дослідника, дослідження і співставлення конкретних політичних ситуацій в Україні і слов'янських країнах здатне принести конкретну користь нашим народам в їх русі до свободи і демократії.

Компаративний підхід для проведення паралелей між політичними системами молодих демократій ЦСЄ застосований у монографії “Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе” [4], що є перекладом польського видання. Хоча більшою мірою дослідження порівнює політичні інститути й фокусує увагу на 90-х рр. XX ст., частина матеріалу стосується ролі опозиційних партій в анти тоталітарних революціях.

Серед дисертаційних досліджень, методологічною основою яких є історична компаративістика, єдиним на сьогодні залишається наукове узагальнення запорізької авторки Т. В. Винарчук [5]. У роботі, присвяченій історії національного руху України в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східноєвропейського регіону (кін. XIX ст. – 1920 р.), авторка здійснила порівняльний аналіз передумов національних революцій українців та інших народів Центрально-Східної Європи, визначила спільні та відмінні риси державотворення та зовнішньої політики, формування національної еліти, зробила перші кроки щодо теоретичного постулювання компаративного аналізу як дослідницького інструментарію.

Якщо в українській історіографії бракує компаративних досліджень проблеми опозиційного руху, то в світовій історіографії, як акцентував Т. Кузьо, компаративні студії у галузі транзитології (частиною якої є опозиційні рухи) проводяться, як правило, всередині двох окремих великих регіонів: або Центрально-Східної Європи (іноді включаючи балтійські республіки/держави) або СРСР (Росія і СНД після 1991 р.). При цьому недостатньо уваги приділяється можливості сполучити ці субгрупи, подолавши їх ізолюваність між собою [6].

В умовах браку компаративних робіт дослідницьку увагу спрямуємо на доробок вчених, що концентрують увагу на вивченні опозиційного руху на рівні окремих країн і територій. З огляду на це виділяються наступні проблемно-тематичні шаблі історіографії.

Другий шабель ієрархії посідають синтетичні роботи, які розглядають опозиційний рух як складову більш широкого історичного феномену – суспільно-політичних трансформацій або транзитології – на тео-

ретичному рівні чи в конкретно-історичному ракурсі (в межах України або країн Центрально-Східної Європи).

Теорія суспільно-політичних трансформацій (термін виник у німецькій історіографії) або транзитології (назва утвердилася в США) концентрує увагу на передумовах, рушійних силах, шляхах і стадіях, моделях переходу від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії. Знаковий внесок у розробку теорій зробили А. Пшеворський, Ф. Шміттер, Х. Лінц, С. Хантінгтон та ін. Класичною на сьогодні стала концепція С. Хантінгтона про хвилеподібний транзит до демократії, згідно з якою з 1974 р. (військовий переворот в Португалії) у світі починається третя хвиля демократизації, яка наприкінці 80-х рр. вступає в нову фазу, пов'язану з кризою "реального соціалізму".

В українській гуманітаристиці термін "суспільно-політичні трансформації" вживається здебільшого в історичних роботах, тоді як поняття "транзит" властиве дослідженням з політології і соціології.

Суспільно-політичні трансформації, що охопили Україну і більшість країн Центрально-Східної Європи наприкінці 80-х рр. XX ст., розглядається в історіографії з позицій системного підходу як такі, що торкнулися усього спектру суспільного життя, політики, економічної і соціальної структури, духовного життя.

Теоретичний вимір їх сутності проаналізований білоруським вченим О. М. Даніловим [7], російськими дослідниками Г. М. Вайнштейном [8, с.136], українським вченим І. О. Вороновим [9]. На українському ґрунті верифікацію даної теорії провів О. Д. Бойко, вперше подавши на монографічному [10] і дисертаційному ґрунті [11] системне бачення подій перебудовчої епохи в Україні. На конкретно-історичному матеріалі країн ЦСЄ суспільно-політичні трансформації досліджуються російськими науковцями В. К. Мокшиним [12], Ю. І. Ігрицьким [13]. Досягнення німецьких вчених у висвітленні теорії суспільно-політичних трансформацій та їх особливостей в країнах колишнього соцтабору розкриває двотомник "Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей", виданий під егідою Європейського університету у Санкт-Петербурзі.

Комплекс літератури охоплює теоретичний вимір проблеми опозиційного руху. Питання термінологічного апарату (співвідношення дефініцій "дисидентство", "опозиція", "інакодумство") в історичній науці не мають єдиного вирішення. Палітру основних підходів вітчизняних вчених розкриває дисертаційне дослідження Л. Ведмідь [14].

Дихотомії концептів "влада" і "опозиція" на теоретичному рівні присвячена дисертаційна робота російської дослідниці Л. Корольової [15]. О. Бажан розробляє методологічні засади вивчення історії дисидентського руху [16, с.296-303].

Третій рівень історіографії охоплює комплекс спеціальних досліджень, у яких предметом аналізу є опозиційний рух як історичний феномен. Вказані дослідження поділяються на дві підгрупи: присвячені українській та центрально-східноєвропейській проблематиці.

Щодо українського виміру опозиційного руху матеріали за критерієм походження можна розділити на наукові тексти, що вироблені в діаспорній, українській та зарубіжній історіографії.

До початку "перебудови" в СРСР офіційна історіографія намагалась взагалі ігнорувати факт опозиційного руху. Відома запізнілість розгортання в Україні процесів гласності і демократизації спричинила той факт, що до 1988 р. знайти в історичній літературі та об'єктивну інформацію про опозиційні виступи майже не можливо.

За цих умов осередком правди про українське інакодумство в часи тотальної цензури в СРСР залишалась діаспорна історіографія. Їй належить першість у висвітленні ключових фактів і подій опозиційної боротьби в Україні, хоч і відрізняє спільна вада, – відсутність доступу до українських архівних і бібліотечних сховищ.

У 1983 р. на Заході вийшла книга активної учасниці опозиційного руху Л. Алексєєвої [17]. Вимушена емігрувати у лютому 1977 р. з СРСР у США, авторка, використовуючи власні зв'язки з дисидентами, політв'язнями, архіви самвидаву радіо "Свобода" (Мюнхен), видавництва "Хроніка" (Нью-Йорк) здійснила першу спробу систематизованого опису інакомислення в Радянському Союзі. Примітно, що перша глава об'ємної монографії відомої нині російської правозахисниці присвячена українському національному руху, характеристику якого Л. Алексєєва доводить до початку 80-х рр.

Хронологічно продовжує виклад подій українського нонконформізму робота діаспорного дослідника А. Камінського. Будучи керівником українського відділу "Радіо Свобода" в Мюнхені, автор мав тривалий доступ до записів радіопередач, видань неформальних організацій, зустрічався з туристами з України тощо. На базі цих матеріалів і спостережень А. Камінський видав у Мюнхені під егідою Українського вільного університету у 1990 р. одну з перших узагальнюючих монографій "На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні" (з передмовою М. Прокопа). Особливістю книги є відсутність ретроспекції, адже писалася робота по гарячих слідах подій. Видання відбиває погляди на події в Україні "двійкарів" – ліберального відламку ОУН [17, с.9].

Однею з найбільш зрілих праць українського руху опору є книга "Грані культури" [19]. Її автор, Іван Гель – український правозахисник, що неодноразово був засуджений за звинуваченням у так званій антирадянській агітації і пропаганді, після звільнення 1989 р. – один із засновників Української гельсінської спілки. Книга написана у тюрмі, і видана вперше у Лондоні 1984 р. українською та англійською мовами під псевдонімом Степан Говерля. 1993 р. із доповненнями автора праця перевидана у Львові.

Публіцистична праця складається з двох основних розділів; якщо перша частина, однойменна назві книги, висвітлює виникнення тоталітарної системи та її складові – стан української культури, релігії, історії,

мовної політики в умовах імперського поневолення, то друга частина монографії має назву “Дисидентство” й показує боротьбу українських інакодумців за національне і соціальне визволення, містить заяви учасників національного руху опору. Автор називає процес громадсько-політичного пробудження у 60–80-х роках XX ст. як “третє національне відродження” (маючи на увазі перше: XVI – першу половину XVII ст., друге: XIX – початок XX ст.). У ній дається як теоретичне обґрунтування, так і заяви опонентів – дисидентів, учасників національного руху опору. Автор стверджує, що тоталітарний режим постав в СРСР не без капітулянтства Заходу. І. Гель піддає критиці Захід за свідоме замовчування протягом тривалого часу національних проблем імперії та реальної небезпеки радянської системи.

Вже у початковий період новітньої державності України утвердилася концептуальна парадигма історії України, в якій належне місце зайняв опозиційний рух як передвісник незалежності.

Аналіз вітчизняного історіографічного процесу свідчить, що протягом перших п’яти років незалежності з’явилася переважна більшість з існуючих донині узагальнюючих робіт з проблем опозиційного руху. Така активність була зумовлена потребою ліквідації “білої плями” в історії, гостротою емоцій та певної ейфорії у зв’язку зі здобуттям незалежності – здійсненням тих мрій і вимог, що їх ставили дисиденти кількох поколінь. У цей час побачили світ монографічні дослідження О. В. Гараня [20], Г. В. Касьянова [21], Ю. О. Курносова [22], І. Ф. Кураса, М. О. Багмета, І. І. Федькова [23]. В контексті суспільно-політичного розвитку України другої половини 1980-х рр. проаналізував феномен опозиційного руху В. М. Литвин [24]. Особливу увагу вчені приділяли конкретно-історичним і резонансним для суспільства проблемам – Чорнобильській катастрофі, релігійному та мовному питаннях тощо.

Мала історична дистанція, що відрізняла ці дослідження від часу подій, матеріали поточних архівів, особисті контакти з колишніми опозиціонерами та часом власна участь у подіях – ці фактори стали підґрунтям залучення до наукового обігу сотень і тисяч фактів, що проливали світло на форми і методи, основні течії опозиційної боротьби українців, її тяглість.

Багатогранне висвітлення український опозиційний рух знайшов у дослідженнях відомого історика А. М. Русначенка, який є автором п’яти фундаментальних монографій з проблем робітничого та національно-визвольного руху. У роботі “Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років)” [25], що є поєднанням хрестоматії джерел різного виду та походження (серед яких самвидавські, спецслужб) та їх авторської інтерпретації, А. М. Русначенко у висновковій частині порушує проблему порівняльного аналізу українського опозиційного руху з аналогічними процесами в республіках колишнього СРСР та країнах ЦСЄ. Як стверджує автор, “відмінність опозиційного руху в Україні від такого ж в інших східноєвропейських країнах полягає в тому, що в останніх рух був, перш за все, антикомуністичним, державна незалежність вже існувала (хоч і під наглядом СРСР)” [26, с.295-296].

Прагнення включити український рух опору в європейський контекст ілюструє інше дослідження А. Русначенка, в якому він на українському тлі розглядає національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у період 1940-50-х рр. [27].

Помітне місце в історіографії займають роботи О. Д. Бойка [28], докторське дисертаційне дослідження та монографії якого стали першим комплексним і ґрунтовним політологічним аналізом подій перебудовного періоду в Україні. На тлі згаданого вище застосування теорії суспільно-політичних трансформацій дослідник висвітлює зародження неформального руху, виділяє етапи його еволюції. При цьому автор намагається вийти за межі суто політичного ракурсу опозиційного руху, наголошуючи на потребі його розгляду через призму громадянського суспільства.

Концептуально важливий підхід щодо аналізу українських суспільно-політичних процесів кінця XX ст. запропонував відомий український історик С. В. Кульчицький [29, с.330-351]. На його думку, третій і останній етап перебудови (1989-1991 рр.) переріс і набув усіх ознак національної революції, коли після вільних виборів громадяни дістали можливість користуватися всіма конституційними правами. До цього часу повноцінними учасниками революції в Україні можна вважати лише дисидентів, а період до 1989 р. С. В. Кульчицький називає “відкладеною революцією”. Роль націонал-демократів науковець вбачає в тому, щоб прокласти місток між цілком знищеним у 20–30-ті рр. поколінням борців за свободу України і сучасним поколінням.

Національно-визвольний характер українського опозиційного руху став предметом насиченого джерельним матеріалом дослідження О. Г. Бажана, Ю. З. Данилюка [30]. Синтетичний характер відрізняє роботу з проблеми дисидентського руху в Україні Б. Є. Захарова [31].

Слід констатувати, що при значному розголосі проблем опозиційного руху в перші роки державної незалежності, на сьогодні маємо констатувати зниження інтересу в українській історіографії до цієї проблематики. Однією з ознак цього є той факт, що українська історична наука позбавлена досліджень регіонального рівня, які б подавали палітру суспільно-політичного буття перебудовного періоду в окремих областях.

На наш погляд, з одного боку, такий стан можна виправдати відсутністю належної історичної дистанції, звичної для ретроспекції істориків. Однак з іншого боку, пояснення цього феномену має глибші корені. У суспільстві реалізується “проект амнезії”, або “запрограмованого забуття” (терміни, запропоновані М. Рябчуком [32, с.7-8]). У наш час суспільство прагне витіснити із колективної пам’яті епоху “перебудови” – добу, коли оголилися і вийшли на поверхню тисячі фактів ерозії радянської системи, продуктом якої воно, багато в чому, є і донині.

У цьому контексті виділяється видана 2009 р. монографія Ф. Турченка “Запоріжжя на шляху до себе...” [33] – перший регіональний проект, реалізований в Україні, який відтворює особливості боротьби, що точилася в Запорізькій області між представниками радянської партноменклатури і демократичними силами наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Автор на базі приватних архівів, спогадів та інтерв'ю учасників опозиційного руху, секретних документів Запорізького обкому Компартії України, випадково врятованих від знищення у 1991 р., неформальної періодики реконструює становлення і діяльність запорізьких організацій “Просвіти”, Української гельсінської спілки, Крайової організації Народного Руху України, місцевого молодіжного і анархо-синдикалістського руху, незалежних культурологічних об'єднань тощо.

При характеристиці доробку зарубіжної історіографії українського опозиційного руху авторам можна закинути відсутність доступу до українських архівів. У той же час їх роботи вирізняє значно вищий рівень аналітичності й концептуалізації досліджень, властивий в цілому західній історичній науці, зокрема залучення міждисциплінарного (передусім соціологічного) інструментарію.

Слід зауважити, що в своїй більшості західні автори предмет свого інтересу бачать в феномені “перебудови” в рамках всього Радянського Союзу. Так, складена працівниками “Горбачов-Фонда” бібліографія з проблемами “перебудова” налічує станом на 2005 р. 240 англomовних монографій та 132 монографії – іншими мовами (не включаючи російську) [34].

На цьому фоні українська специфіка перебудовних процесів та місце в ній опозиційної боротьби лишається малорозробленою.

Однією з перших спроб у західній історіографії проаналізувати український опозиційний рух є робота Я. Білоцерковича “Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation” (“Радянське українське дисидентство: дослідження політичного відчуження”) [35]. У дослідженні автор розглянув українське радянське інакомислення з 1963 по 1981 рр. Я. Білоцеркович застосовує категорію “політичного відчуження” для характеристики інакомислячих, як людей, які кинули виклик системі й більше не ідентифікують себе з нею. Автор наводить факти біографії, робить якісний аналіз щодо 210 діячів дисидентського руху, частина з яких взяли участь в опозиційній боротьбі і у 1980-ті рр.

Проблематика української опозиційної боротьби в середовищі західних дослідників, природно, актуалізувалася з епохою перебудови, адже до цього періоду роль національних рухів радянської імперії, у т.ч. українського, недооцінювалася. Українському виміру феномену “перебудови” присвячені, зокрема, дослідження, Т. Кузьо, А. Вільсона, Д. Маплза.

Написана напередодні незалежності і видана 1991 р. монографія Д. Маплза “Ukraine under perestroika: Ecology, economics and the workers' revolt” [36] розглядає екологічну й економічну ситуацію в радянській Україні, проводячи зв'язок між екологічними проблемами і зростанням політичної активності в Україні; впливом ситуації в шахтарській галузі на робітничий страйковий рух. Складність подолання існуючих проблем автор порівнює з відновленням нації після тривалого періоду війни. Д. Маплз хоч і не передбачив такого швидкого кінця СРСР, однак вірно очікував здобуття Україною незалежності.

У монографії “Ukraine: perestroika to independence” [37] (Україна: від перебудови до незалежності), що вперше була опублікована 1994 р. (2000 р. перевидана з доповненнями) відомі британські фахівці Т. Кузьо і А. Вільсон постулюють позицію, згідно з якою українська незалежність стала “спільним проектом”, результатом об'єднаної роботи двох груп – української національної інтелігенції, що стояла на чолі опозиційної боротьби, і націонал-комуністів, які “викрали” цей процес і успішно завершили його. Дослідники намагаються об'єктивно оцінити роль демократичних сил, позбувшись крайнощів їх оцінок у суспільстві – від романтизування до дискредитації.

Серед російських дослідників проблем опозиційного руху визнаним спеціалістом є О. В. Шубін – у минулому один з очільників анархо-синдикалістського руху, нині професійний історик. Низка його робіт, зокрема “Парадоксы перестройки”, “Преданная демократия. СССР и неформалы. 1986-1989” [38], дають цілісне бачення російського варіанту опозиційної активності, внутрішній світ неформальних організацій та їх членів. Цінним є матеріали, які стосуються профспілкового руху на засадах анархо-синдикалістської ідеології, що мав розголос наприкінці 80-х рр. XX ст. і в Україні.

Характеристику узагальнюючих робіт, присвячених аналізу опозиційного руху в *регіоні Центрально-Східної Європи*, побудуємо, виходячи із поділу літератури за критерієм походження на дві групи: зарубіжну та українську.

Проте передусім слід визнати, що за майже двадцятиліття з часу антитоталітарних революцій у країнах ЦСЄ спеціальна література, документальні збірники, мемуаристика з'явилися в самих цих країнах. Однак більшість видань знаходиться в національних бібліотеках цих країн і недоступна вітчизняним дослідникам. Через проблеми фінансового характеру, міжбібліотечного обміну навіть колектив Інституту слов'язнознавства РАН змушений констатувати, що “для академічної і вузівської спільноти доступ до робіт, виданих в країнах ЦСЄ, являє велику проблему” [39, с.22].

Історичному значенню подій антитоталітарних революцій у країнах ЦСЄ цілком відповідає й першорядне місце, яке займають в історіографії роботи, присвячені саме цьому хронологічному періоду.

Якщо написана 1988 р. і видана 1989 р. монографія Я. Бугайського і М. Поллака “East European Fault Lines: Dissent, Opposition, and Social Activism” [40] (Східноєвропейські лінії помилок: дисиденти, опозиція і соціальна активність) є песимістичною щодо спроможності опозиційних сил досягти повалення режиму, то роботи, які побачили світ після антикомуністичних революцій, сповнені ейфорії від стрімкого падіння тоталітаризму й омріяною свободою. Свідченням цього є промовисті назви робіт, наприклад В. Ечісона

"Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe" ("Світло вночі: революції у Східній Європі"), М. Френкленда "The Patriots' Revolution: How Eastern Europe Toppled Communism and Won Its Freedom" ("Революція патріотів: як Східна Європа повалила комунізм і виграла свою свободу") [41].

Оригінальним історико-публіцистичним характером відрізняється робота американського історика Педрика Кені "Карнавал революцій", що в 2006 р. побачила світ в українському перекладі [42]. В її основу покладено свідчення учасників антикомуністичних революцій з Польщі, Словаччини, Угорщини та інших країн. Мозаїка нарисів дозволяє увійти в царину мікроісторичного сприйняття революційних подій і на цій підставі глибше зрозуміти мотиви і форми діяльності опозиційних груп. Примітним є використання П. Кені й українського матеріалу, зокрема щодо чорнобильської трагедії, культурного "пробудження" Львова.

Класичними роботами з історії Центрально-Східної Європи другої половини XX ст. є перекладені українською мовою два дослідження американських вчених В. Тисменяну "Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела" [43] та Д. Ротшильда і Н. Уінгфілда "Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни" [44]. Через аналіз соціально-політичної ситуації на підрадянському просторі, застосовуючи елементи порівняльного підходу, науковці дають оцінки причин падіння комуністичних режимів у країнах ЦСЄ, фокусують увагу на ролі опозиційних сил в розбудові громадянського суспільства.

Представники опозиційного руху продукували чимало теорій, філософських концепцій, світоглядних імперативів. Аналіз цього інтелектуального виміру польського, чеського та угорського нонконформізму здійснений у монографії канадської авторки Б. Фолк "The dilemmas of dissidence in East-Central Europe: Citizen intellectuals and philosopher kings" [45].

Знаковою роботою зарубіжної історіографії є дослідження англійського соціолога Д. Лейна. В опублікованій 1996 р. монографії "Rise and fall of the state socialism" (2006 р. вийшов її переклад російською мовою "Подъем и упадок государственного социализма" [46]) автор розглянув основні чинники, що сприяли дезінтеграції комуністичного ладу. Серед інших виокремлено опозиційні сили як потенційні контролери, а також модернізацію соціальної структури: зростання чисельності інтелігенції, в середовищі якої найбільшою мірою поширені орієнтації на ринкову економіку та політичний плюралізм.

Російська історіографія має значний доробок у висвітленні опозиційного руху в регіоні Центрально-Східної Європи.

"Вибух" кількості статей і книг, присвячених подіям 1989-1991 рр., спостерігався одразу ж після анти-тоталітарних революцій [47].

На сучасному етапі визнанням центром, що координує і розробляє ці проблеми, є Інститут слов'язнознавства Російської академії наук. За останні роки цією академічною установою видано три концептуальні роботи: "Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие" [48] (2001), "Власть – общество – реформы. Центрально-Восточная Европа. Вторая половина XX в." [49] (2006) і "История антикоммунистических революций конца XX века. Центральная и Юго-Восточная Европа" [50] (2007). Вказані дослідження узагальнюють багаторічний доробок відомих російських дослідників Ю. С. Новопашина, Л. С. Ликошиної, Е. Г. Задорожнюк, Н. В. Коровіної, Б. Й. Желіцкі, О. Н. Майорової, В. В. Мар'їної, К. В. Нікіфорова.

Ці роботи є етапними підсумками дослідження російським слов'язнознавством комплексу внутрішніх і зовнішніх причин краху "реального соціалізму" в регіоні. Автори розглядають історію "оксамитових" революцій, називаючи їх антикомуністичними, адже "спрямовані вони були на повалення комуністичного режиму, незмінюваного і безконтрольного, поліцейського за своїми найважливішими функціями".

Іншою академічною установою Росії – Інститутом міжнародних економічних і політичних досліджень (нині підрозділ Інституту економіки РАН) протягом 2000-х рр. із залученням великого масиву раніше таємних і цілком таємних урядових і партійних документів видано тритомник "Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века" [51], до створення якого залучено кращих фахівців з проблематики регіону під керівництвом академіка О. Д. Нікіпелова. Його третій том розглядає події демократичних революцій на зламі 80-х – 90-х років, початку інтегрування країн ЦСЄ в загальноєвропейські інститути. Відповідно до авторської концепції, крах світової соціалістичної системи не випадковий. Аналізуючи його глибинні причини, дослідники висувують тезу про особливий вплив опозиційних сил на розхитування підвалин тоталітарних систем.

Румунський і польський варіанти опозиційного руху стали предметом дисертаційних робіт російських науковців В. Г. Мокіна [52] і О. С. Кормілець [53].

За останнє десятиріччя в Росії побачили світ узагальнюючі монографії, присвячені історіям окремих країн Центрально-Східної Європи. Частина з них є перекладами досліджень національних авторів: С. Андя, І. Болован, К. Опрану – з історії Румунії, Л. Контлера – з історії Угорщини. Інша частина робіт є доробком російських істориків, що в рамках серії "XX век в документах и исследованиях" опублікували ґрунтовні праці з модерної історії Болгарії (Е. Л. Валева, Ю. Ф. Зудінов, Т. В. Волокішина та ін.), Чехословаччини (Е. Г. Задорожнюк, В. В. Мар'їна, О. П. Серапіонова).

В українській історичній науці опозиційний рух в регіоні Центрально-Східної Європи не дістав комплексного висвітлення. Частково він розглядається на рівні навчальних вузівських підручників В. Ярового [54], Є. Пугача та Л. Зашкільняка [55].

Суттєвішими є здобутки українських вчених щодо вивчення опозиційного руху в контексті історії окремих країн ЦСЄ. За роки незалежності побачили світ дві синтетичні монографії, присвячені історії Польщі.

Одна з них – “Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів” Л. Зашкільняка і М. Крикуна [56] – є доробком наукової школи полоністики Львівського національного університету ім. І. Франка. За редакцією Н. Яковенко побачив світ науковий переклад дослідження з історії Польщі 1775-1990 рр. польської авторки Г. Дильонгової [57].

Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х рр. XX ст. проаналізована на рівні дисертаційного дослідження Я. Нападєм [58], в наукових розвідках Ю.Зайцева [59, с.17-33], С. Філімонова [60, с.133-138], Н. Денисюк [61]. Х. Чушак дослідила роль України та українців у концепціях польської опозиції 1976-1989 років [62]. Опозиційний рух у Чехословаччині є предметом дисертаційних досліджень А. В. Слесаренка [63], Ю. А. Юрійчука [64]. Спроба комплексного аналізу феномену “ніжної революції” в Чехословаччині здійснена в монографії В. О. Приходька [65]. Участь чехословацької молоді в демократичному русі досліджує Л. М. Новак-Каляєва [66, с.123-129], С. М. Мотрук [67]. Процеси демократизації Болгарії та роль в них опозиційного руху аналізуються на рівні монографічних робіт В. І. Бурдяк [68], М. І. Мілової [69]. Окремі аспекти демократичного поступу цієї країни на зламі 80–90-х рр. розкривають статті Є. Іванова [70, с.156-159]. В контексті суспільно-політичних трансформацій в Угорщині специфіку опозиційної боротьби в цій країні розглядають Є. Б. Кіш [71], Д. І. Ткач [72].

Отже, аналіз стану розробки в історіографії досліджуваної проблеми засвідчує існування широкого комплексу літератури, що висвітлює національні особливості опозиційного руху. Типологічно подібні процеси, що синхронно відбувалися в Україні та країнах Центрально-Східної Європи, дають підстави для залучення компаративного підходу щодо їх аналізу.

Джерела та література

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007.
2. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003.
3. Тодоров І. Я. К вопросу о компаративном анализе тоталитарного и посттоталитарного развития Украины и славянских стран Центральной и Юго-Восточной Европы / И. Я. Тодоров // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20—80-е годы XX века). – Харьков, 1995. – Т. 2.
4. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе / [пер. с пол. ; под ред. А. Антошевского и Р. Хербута]. – Донецк : Донбасс, 2001.
5. Винарчук Т. В. Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. XIX ст.-1920 р.): компаративний аналіз: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Винарчук Тетяна Валеріївна ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002.
6. Особисте листування Ю. О. Каганова з Т. Кузьо. 30.07.2007.
7. Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации / А. Н. Данилов. – Минск : Універсітэцкае, 1997.
8. Вайнштейн Г. М. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций / Г. М. Вайнштейн // Политические институты на рубеже тысячелетий: XX – XXI вв. / отв. ред. К. Г. Холодковский. – Дубна : Феникс+, 2001.
9. Воронов І. О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації / І. О. Воронов. – К. : Генеза, 2006.
10. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2004.
11. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.02 / Бойко Олександр Дмитрович; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – К., 2003.
12. Мокшин В. К. Трансформации политических режимов восточноевропейских стран во второй половине XX века / В. К. Мокшин. – Архангельск : Изд-во Поморского университета, 1997.
13. Игрицкий Ю. И. Демократия и демократизация: дилемма иллюзорной цели и осязаемого процесса / Ю. И. Игрицкий // Процессы демократизации в Восточной Европе: ожидания и реальность. – М. : ИНИОН РАН, 2002.
14. Ведмідь Л. А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років XX століття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Ведмідь Людмила Анатоліївна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005.
15. Королева Л. А. Власть и диссидентство, 1950–1980-е гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. истор. наук: 07.00.02 / Королева Лариса Александровна ; Московский педагогический государственный университет. – М., 2001.
16. Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в другій половині 1950-1980-х років / О. Бажан // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2005. – Вип. 8.
17. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева. – М. : Моск. Хельсин. группа, 2006.
18. Гарань О. В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989-1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01 / Гарань Олексій Васильович ; НАН України; Інститут історії України. – К., 1996.
19. Гель І. А. Грані культури / Іван Андрійович Гель. – Л. : б.в., 1993.
20. Гарань О. В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989-1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01 / Гарань Олексій Васильович ; НАН України; Інститут історії України. – К., 1996; Гарань О. В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993.
21. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995.
22. Курносов Ю. Инакомыслие в Украине (60-ті – перша половина 80-х років XX століття) / Ю. Курносов; НАН України. Ін-т історії України; [відп. ред. В. М. Даниленко] – К., 1994.
23. Курас І. Дисидентський рух 1960–80-х років в Україні / І. Курас, М. Багмет, І. Федьков. – К., 1994. – 102 с.
24. Литвин В. М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. – К. : Абрис, 1994.

25. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998.
26. Там само.
27. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002.
28. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.02 / Бойко Олександр Дмитрович; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – К., 2003; Бойко О. Д. Зародження організованого робітничого руху / О. Д. Бойко // Нова політика. – 2001. – № 6; Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2004; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. / О. Д. Бойко; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2002; Бойко О. Д. Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року? / О. Д. Бойко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20.
29. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.) / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип. 5.
30. Бажан О. Г. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія серії книг "Реабілітовані історією". – К. : Рідний край, 2000.
31. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Є. Захаров; Харківська правозахисна група. – Харків : Фоліо, 2003.
32. Грабович Г. Україна: підсумки століття / Г. Грабович // Критика. – 1999. – № 11.
33. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009.
34. Бібліографія сайту Горбачов-Фонда [Електронний ресурс] http://www.gorby.ru/rubrs.asp?art_id=24063&rubr_id=168&page=1
35. Bilocerkowycz J. Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation / J. Bilocerkowycz. – Boulder : Westview, 1988.
36. Marples, David R. Ukraine under perestroika : Ecology, economics and the workers' revolt / David R. Marples. – Basingstoke (Hants.) ; London : Macmillan, 1991.
37. Kuzio T. Ukraine : Perestroika to independence / T. Kuzio. – 2 ed. – Basingstoke (Hants.) ; L. : Macmillan press, 2000.
38. Шубин А. В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР / А. В. Шубин. – М.: Вече, 2005; Шубин А. В. Преданная демократия. СССР и неформалы. 1986-1989 / Александр Шубин. – М.: Европа, 2006.
39. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред. Ю. С. Новопашин; РАН, Ин-т славяноведения. – М. : Наука, 2007. – (XX век в документах и исследованиях).
40. Bugajski J. East European Fault Lines: Dissent, Opposition, And Social Activism / J. Bugajski, M. Pollack. – Boulder (CO) : Westview Press, 1989.
41. Echikson W. Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe / W. Echikson. – New York : William Morrow & Co, 1990; Frankland M. The Patriots' Revolution: How Eastern Europe Toppled Communism And Won Its Freedom / Mark Frankland. – Chicago: Ivan R. Dee, 1992.
42. Кені П. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 р. / Педрік Кені; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики; пер. з англ. А. Портнов, Т. Портнова. – К. : Критика, 2006.
43. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / В. Тисменяну; пер. А. Д. Гриценко. – К. : Мегатайп, 2003.
44. Ротшильд Дж. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Дж. Ротшильд, Н. Уїнґфілд; пер. з англ. В. Т. Лапицький, С. М. Рябчук. – К. : Мегатайп, 2004. – (Європейська історія).
45. Falk B. The dilemmas of dissidence in East-Central Europe : citizen intellectuals and philosopher kings / Barbara J. Falk. – Budapest ; New York : Centr. Europ. univ. press, 2003.
46. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма: Индустриальное общество и социалистическое государство / Дейвид Лейн; пер. с англ. И. Беляева, С. Иващенко. – К., 2006.
47. Див. напр.: Революционные преобразования в странах Восточной Европы: причины и последствия: Сб. статей / [отв. ред. Ю. К. Князев]; АН СССР, Ин-т междунар. экон. и полит. исслед. – М. : ИМЭПИ РАН, 1990. – Ч. 1.
48. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы : Взгляд через десятилетие : [По материалам междунар. конф.] / отв. ред. Г. Н. Севостьянов; Кол.авт. РАН. Ин-т славяноведения и РАН. Науч. совет по истории социал. реформ, движений и революций. – М. : Наука, 2001.
49. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред. Э. Г. Задорожнюк; РАН, Ин-т славяноведения – М. : Наука, 2006. – (XX век в документах и исследованиях).
50. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред. Ю. С. Новопашин; РАН, Ин-т славяноведения. – М. : Наука, 2007. – (XX век в документах и исследованиях).
51. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : В 3 т. / [гл. ред. А. Д. Некипелов]; Рос. акад. наук. Ин-т междунар. экон. и полит. исслед. – М. : Наука, 2000– . Т. 2: От стабилизации к кризису. 1966-1989. – 2002.
52. Мокин В. Г. Развитие политической ситуации в Румынии в переходной период: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. полит. наук: 23.00.04 / Мокин Виктор Геннадьевич; Дипломатическая академия. – М., 1996.
53. Кормилец О. С. Политическая борьба и проблема формирования гражданского общества в Польше (1980-1981 гг.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.03 / Кормилец Ольга Сергеевна; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2002.
54. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: Підруч. для вищих навч. закл. / В. І. Яровий. – К. : Генеза, 2005.
55. Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студ. іст. і гуманіт. фак. ун-тів / наук. ред. Л. Зашкільняк; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2001.

56. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун ; ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 752 с.
57. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795-1990 / Г. Дильонгова ; [пер.з пол. М. Кірсенко]. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007.
58. Нападій Я. Г. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Нападій Ярослав Григорович ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2002.
59. Зайцев Ю. Д. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій / Ю. Д. Зайцев // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 13 : У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність // 36. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 2.
60. Філімонов С. М. Польські опозиційні організації і їх боротьба проти тоталітарного режиму в країні / С. М. Філімонов // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2000. – № 408.
61. Денисюк Н. Католицька церква і політична опозиція у Польській Народній Республіці (50–80-і рр.) / Н. Денисюк // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – Острогож, 2003. – Вип. 3.
62. Чушак Х. Я. Україна та українці в концепціях польської опозиції 1976–1989 років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04 / Чушак Христина Ярославівна ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2007.
63. Слесаренко А. В. Антитоталітарні рухи в Чехословаччині (1969–1989 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Слесаренко Андрій В'ячеславович ; Київський славістичний ун-т. – К., 2007.
64. Юрійчук Ю. А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Юрійчук Юрій Андрійович ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000.
65. Приходько В. О. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни / В. О. Приходько. – Ужгород : Госпрозрахунковий ред.-вид. від. комітету інформації, 1999.
66. Новак-Каляєва Л. М. Роль молодіжного та студентського демократичного руху в революційних подіях у Чехословаччині (листопад – грудень 1989 р.) / Л. М. Новак-Каляєва // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. – 2005. – № 528.
67. Мотрук С. М. Молодежное движение Чехословакии в 70-е – первой половине 80-х годов : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук: 07.00.03 / Мотрук Светлана Николаевна ; Киевский государственный университет им. Т. Шевченко. – К., 1992.
68. Бурдяк В. І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства / Бурдяк В. І.; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2004; Бурдяк В. І. Політичні трансформаційні процеси в Болгарії у посткомуністичний період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: 23.00.02 / Бурдяк Віра Іванівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004.
69. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант / М. І. Мілова ; Одес. держ. акад. холоду. – Одеса : Астропринт, 2005.
70. Іванов Є. Влада і демократизація суспільства в Народній республіці Болгарія (1985–1989 рр.) / Є. Іванов // Вісник Чернігівського державного університету. Історичні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 34.
71. Кіш Є. Б. Суспільно-політичні трансформації в Угорщині (1966–1990) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Кіш Єва Бернатівна ; Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1998;
72. Ткач Д. І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі XX–XXI століть (у контексті демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: 23.00.02 / Ткач Дмитро Іванович ; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2004; Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій / Д. І. Ткач. – К. : МАУП, 2004.

Каганов Ю. О. Украинское оппозиционное движение 70–80-х гг. XX в. в европейском измерении: историографический анализ

Анализируется отечественная и зарубежная историография проблемы оппозиционного движения в Украине и странах Центрально-Восточной Европы 70–80-е гг. XX в. Проведена классификация историографического массива, определены особенности национальных интерпретаций оппозиционной борьбы, раскрыта степень сути использования компаративного анализа в исследованиях. Выяснено влияние социально-политических факторов конца XX – нач. XXI в. на характер историографического процесса.

Ключевые слова: оппозиционное движение, историография, европейский контекст, Центрально-Восточная Европа

Kaganov Yu. O. Ukrainian oppositional movement in the 70-80-ies of XX century in European dimension: historiography analysis

Native and foreign historiography of the problem of oppositional movement in Ukraine and in Central and Eastern European countries in the 70-80-ies of XX century has been analysed in the given article. The historiography heritage has been classified, the specificity of national interpretations of oppositional struggle has been defined, the essence of involving comparative analysis to the research has been explored. The influence of social and political factors of late XX – early XXI century upon the character of historiography process has been pointed out.

Keywords: oppositional movement, historiography, European context, Central and Eastern Europe